

Təqvim yada salır

Azərbaycanda və qardaş Türkiyədə uzun illər alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş Əli bəy Hüseynzadə həmin sahələrin hər birində silinməz izlər qoymuşdur.

Böyük mütəfəkkirin ideya-yaradıcılıq istiqaməti çoxşaxəli görünə də, sonda məslək və amalca birləşirdi. Bu dahi insan ictimai-siyasi fəaliyyəti, çoxyönlü elmi-bədii yaradıcılığı ilə ən böyük bir arzusunu gerçəkləşdirməyə – soydaşlarını ən yaxşı Şərq və Qərb dəyərlərinə qovuşdurmaqla müstəmləkə əsarətindən qurtarıb öz istiqlalına qovuşdurmağa çalışmışdır. Əli bəyin

Əli bəyin elmi-fəlsəfi yaradıcılığı-nın zirvəsi sayılan “Siyasət və fərusət” əsərində “fərusət” sözü “at minmək” mənası daşısa da, əslində, müstəmləkə siyasətinin asılılığa uğramış əyalətlərdə “at oynatması”nın qəddarcasına nümayişini pisləmişdir. Əsər felyeton təsiri bağışlayır. Sərlövhəyə gətirdiyi açıqlamasında müəllif deyir: “Burada qarelərim, təəccüb edib deyəcəklər ki, canım, idareyi-məmləkət ilə, hikməti-hökumət ilə atların nə münasibəti var?! Qarelər ingilis olsa idi, buna heç təəccüb etməzlər idi”.

“Siyasət və fərusət” əsəri Rusiya Duma “xadimlərinin” qulamı və İran

Avropa yazarlarını tərcümə etməyi lazım bilirdi.

Teatr kimi mətbuatı da tərəqqi və dirçəlişin əsas dayaq nöqtəsi hesab edən ədib dövrünün ən yaygın (populyar) mətbu orqanı olan “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” jurnallarını “qaranlıqlar içində işıq” sayırdı. Eyni adlı yazısında “Qəmli bir zamanda böylə bir müzhik qəzetənin çıxması qərrib görünse də, onun təhtində bol-bol axan göz yaş-ları gizlidir”,– deyə dərginin məzmunu ilə mövqeyini müqayisə edərək hər ikisinin haqlı olduğu qənaətinə gəlirdi. Məqalənin bir maraqlı tərəfi də ondan ibarətdir ki, Əli bəyin bu yazısı elə “Molla Nəsrəddin” üslubundadır. Nadanlığın “qoz kötökləri”nə bənzəyişi dövrün savad və ziya cəhətdən bərbad olan müsəlman cəmiyyətinin acınacaqlı

Azərbaycançılıq məfkurəsinin mötəbər qaynaqlarını yaratmış mütəfəkkir

158 il əvvəl Salyanda anadan olmuş Azərbaycan ədibi və filosofu, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əli bəy Hüseynzadəni xalqımıza bəxş etmiş tarixi gün müstəqillik dövründə böyük qədirlənlərlə qeyd edilir. Hər il fevralın 24-də ölkəmizdə keçirilən müxtəlif anım tədbirlərində milli maarifçilik düşüncəsinin azərbaycançılıq məfkurəsi və istiqlal mübarizəsi səviyyəsinə yüksəlməsində çoxyönlü fəaliyyəti ilə misilsiz xidmət göstərmiş bu nadir şəxsiyyətin məşəqqətli həyatı və çoxcəhətli fəaliyyəti çağdaş nəsillər üçün parlaq örnək kimi dəyərləndirilir.

güclü erudisiyasından qaynaqlanan bu mübarizənin nəticəsi və bəhrəsi olaraq ən ideal nümunə kimi Şərqin ilk demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmışdır. Bu istiqlal dolayısı ilə AXC-çilərin manifesti hesab edilən “Füyuzat” dərgisinin sosial və şüuraltı təsirinə cavab olaraq meydana çıxmışdır.

Ensiklopedik zəka sahibinin siyasi, fəlsəfi, dilçilik, etnoqrafik, dini və s. sahələrə aid görüşləri cəmiyyətin idrak bazasının sosial tarazlıq əmsalına xidmət edirdi. Tədqiqatçıların dediyi kimi, onun düşünüb-yazdıqları ziyalı kütlə üçün nəzərdə tutulsa da, milli ideologiyı Əli bəy hər kəsin bunları anlayacaq səviyyə əldə etməsi üçün kifayət qədər maariflənmə təklif edirdi: özünədənünüşün altqatında dərkətmə və təhlil bacarığı dayanır!

Fizikanın məşhur qanunlarından biri belədir cismnin fiziki forması kənar təsir zamanı deformasiyaya uğrayaraq dəyişikliyə məruz qalır. Dövlət də kənar qüvvələrin təsiri ilə bahəm, tərkibcə də sabit qala bilmədiyi üçün dəyişir, zaman da fiziki təsirin nəticəsi olaraq bu möhtəşəmliyi tarix səhnəsindən çıxarır, yerinə başqalarını “dəvət edir”.

Psixologiyanın ümumi qanunlarından biri isə belədir: heç vaxt yaşamadığın hiss uğrunda mübarizə apara bilməzsən! Yaxud, dövlətsizliyin cəzası əsarətdir! Türk qövmünün siyasi qurumsuz qaldığı dövrlərdə imperiyalar onun azadlığını “həzm-rəbdən keçirərək” bu anlayışa maddi olaraq xitam vermişlər. Amma azadlığın, dövlətçiliyin dadı genetik kodun tərkibində rezus-faktor sistemini tənzimləyərək qanla daşınmışdır.

Coğrafiyada isə paralellər və meridianlar birlikdə Yer kürəsinin dərəcə torunu əmələ gətirir. Əslində, dövlətçilik də belə bir strategiya əsasında formalaşır. Paralellər – fitri zəka və istedad sahibləridir ki, onların məqsəd və məramı eyni olduğu üçün bir idarəçilik təzahürü yaratmaq fikri ilə bərabər addım atırlar. Amma onlar bu yolda bunu tək bacarmazlar. Bunun üçün meridianlara – fərqli bacarıqlara sahib olan kütləyə – sırayı xalqa ehtiyac duyurlar.

Milli mücadiləni bu təbii-taixi qanunauyğunluqlar orbitinə yönləndirən Əli bəy Hüseynzadənin koordinant sistemi milli mübarizə potensialını silkələyib hərəkətə gətirmək üçün bir-biri ilə kəsişən üfüqi və şaquli sistem yaratmaq uğrunda çarpışırdı. Şaquli xətt ondan ibarət idi ki, əvvəlcə ideoloji şüurları formalaşdırmaq, üfüqi xətt isə əlinə qılınclar verərək irəli şığımaq prinsipi ilə yaşatmaq. Nəticə isə milli dövlət yaratmaq reallığını həyata keçirməkdir.

Yazıçı-publisist öz amalını “Füyuzat” jurnalının hər nömrəsində bir az da irəli gedərək açıqlamağa çalışırdı. Təbii ki, bu, çar Rusiyası imperiyaçıların nəzərindən yayınmadı. Əli bəyin avazı yaxşı gəlirdi, oxuduğu isə Quranla səsleşən mütərəqqi dünyabaxış müddəaları idi. Belə bitkin ictimai və ya sosial-siyasi mövqe rus ağalığını qıcıqlandırmaya bilməzdi. Çar Rusiyasının jurnalın bağlanması ilə ilgili göndərdiyi ulitimatı birbaşa qorxunu əks etdirdi. “Füyuzat”ın fəaliyyətini özü üçün mövcud siyasi böhranın təkanverici qüvvəsi sayan Rusiyanın mətbuat sensurası dərginin birillik ömrünə “stop!” əmrini verdi. Amma bu mənəvi partlayışın cəmiyyətə təsirsiz ötürmədi.

nazirlərinin təmsilçiləri ilə olan dialoqdan ibarətdir. Müəllif İranda rus Puruşkeviçə diktə edilən hekayə və məsəlləri onun yadına salmaqla əsl mövqeyini Ənuşirəvanın xaraba bazarda rastlaşdığı bayquşun indi özünün qonşusu olması ilə açıqlayır. Puruşkeviç İranda bayaqkı avam “müdavimlərdən” sonra bu cür təlimçinin olmasına təəccüblənir. Necə olub ki, İranın “tərəqqipərvər qüvvələri” Rusiya dumasına həsəd aparır?

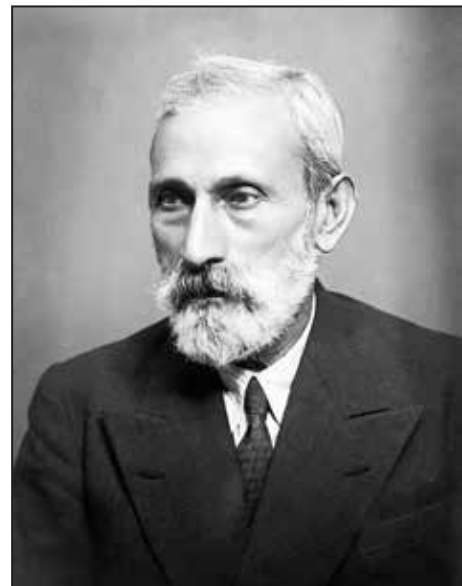
Əli bəyin mətbuat dili ağır ərəb və fars kəlmələri, izafət birləşmələri ilə zəngin olsa da, o, türk dilinin əhatə dairəsini, leksik, grammatik arealını yüksək dəyərləndirirdi. Onun Türkiyə təhsili, dünyagörüşü çoxillik zamanı özündə birləşdirirdi. Bu da dövrün osmanlı ləhcəsinin aşkar təsirinin nəticəsi idi. Sözügedən dövrdə osmanlı ədəbi dilinin üslub forması onun leksik içliyinə təsir edərək qarışıq dillərin leksik vahidlərindən yararlanırdı. Odur ki, indi anlaşıqsız görünən söz və ifadələr onun dilində əksər hissə təşkil edirdi.

Ədibin “Türk dilini öyrənməyin fəvaidi” adlı məqaləsində “türk dilində bir ədəbiyyat mövcud ola bilməz” fikrini doğuranlara qarşı etirazı vardır: “xeyr, türklər bir ədəbiyyata, hətta mütənəvvə və şayani-diqqət, müfid bir ədəbiyyata malikdirlər. Lakin bu ədəbiyyata dair asarın başlıca nümunələri nadir və bahalıdır, çox kərrə ancaq əl yazısı halında bulunur və bu növ kitablardan bir məcmuə, bir kitabxana təşkilı böyük bir pul məbləğinin sərfinə möhtacdır” (səh.80). Türklərin ilk bədii təfəkkürü şifahi şəkildə mövcud olmuş, böyük qismini yazıya köçürməyə həvəs göstərməmişlər. Burada o, qədim yazıların, mətn və hekayələrin şərhətsiz və təfsirsiz olduğunu qeyd edərək oxunması üçün imlasının müvafiq olmamasına təəssüflənmişdir.

Ə.Hüseynzadə çağdaş dilimiz ilə müqayisədə çətin başa düşülən tərzdə çıxış etsə də, amma hər zaman milli sözlərdən ibarət təmiz dil arzu etmişdir. “Yenə dil müşkilatı” adlı məqaləsində həmkarlarının fikrini dəstəkləyərək yazırdı: “Kəza xalis türkçə kəlmələrin cəmi-ərəbi qaidəsilə cəmləndirilməsini Əsədulla bəylə bərabər, biz də heç bir surətlə təcviz etməyiz”. Çünki dilin çətinliyi dövrün ən ümdə məsələlərindən biri olan teatr və mədəniyyətin inkişafı üçün də əngəl yarada bilirdi. Dramaturgiya xalq danışığı dilinə əsaslandığına görə teatr milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi dilin əlvanlığına köklənir.

Qafqaz müsəlmanları arasında Həsən bəy Zərdabi və Mirzə Fətəli Axundzadənin təşəbbüsünü dəyərləndirən Əli bəy uzun müddət sükut və tənəzzülə təəssüf edərək bu barədə “Şiller” məqaləsində yazırdı: “Bunların hər ikisi də öz məsləklərində böyük bir istedad, qabiliyyət göstərmiş olduqları halda təşəbbüs etdikləri paydar olmayıb tərk edildi. İki işığın ikisi də söndü, həm də xeyli müddət şölələnməmək üzrə söndü. Səbəbi nə idi? Səbəbi bu idi ki, meydani-mücahidədə tək qalan adam qəhrəman olamaz. Bu kimi xeyirli işlərin paydar və qabili-tərəqqi olması üçün münasib bir cəməət və öylə bir cəməətin ayıqlığı lazımdır”.

Əli bəy Hüseynzadə XX əsrin əvvəllərində bu sahəni dirçəltmək və ardıcıl olması üçün yeni dramaturqların formalaşması və teatrın inkişafı üçün

vəziyyətini analiz edir.

Başqa bir yazısında (“Kuhi-Qaf və simurğ”) məsələyə bu şəkildə yanaşır: “Ərəblərin “Huristan” dedikləri məkan Qafqaziyyə deyilmi? –deyə sual edir. Cavabını isə özü belə verir: Əvət cismən və bədənən hur və mələk qədər gözəl xələq? Lakin gözəl cisimdə də gözəl ruh və fikir olmaq lazım gəlir!.. Öyləmidir? Əlbəttə, öylədir. Ruh və fikir gözəlliyinin əlaməti nədir? Şübhəsiz, hürriyyət və azadlıqdır, azadlığa meyildir!.. Başqalarını bilməmə, bəncə, böylədir!”.

Ədəbi tənqid də yazıçı-publisist qələmini sınadığı sahədir. Bu baxımdan Əli bəy Abdulla bəy Cövdətin ingiliscədən tərcümə etdiyi “Şilyon məhbusu” əsəri barədə yazırdı: “Bayron yazdığı hər əsərdə öz ruhuna tərcuman olmuşdur. Bayronun qəhrəmanları Bayronun heç qeyri deyildir”. Əsərdə Bonivar adlı alim, fazil bir aydınlı vətənin azadlığı uğrunda fədakarlıq edərək tutulur və İsveçrədəki Şilyon qalasında həbs edilir. Bonivarın ideali Əli bəyi o qədər cəzb etmişdir ki, bu əsəri rus, fransız dillərində oxuduqdan sonra türkcəyə çevrilmiş variantına da nəzər salırdı. Hətta türkcə çevirimin digər dillərdəkindən daha təsirli olduğunu qeyd edirdi. Məqalə “Həyat” qəzetinin 1906-cı il, 68,69 nömrəli buraxılışlarında çap edilmişdir.

Çox güman ki, bu uzaqgörən şəxsiyyət illər sonra öz taleyinin də Bonivar kimi acılı keçəcəyini hiss etmişdi, fərq sadəcə qala məhbəsində yox, ölkəsindən kənarda yaşamaq məcburiyyətinə olacağını hiss etmişdi. Həqiqətən də, çar Rusiyasının təzyiqi altında olan ölkəsinin azad vətəndaşı ola bilməyəcəyini qabaqcadan düşünmüşdü. Siyasi və ideoloji təfəkkür baxımından sovet cəmiyyəti ilə də səsleşməyən dünyagörüşünü qorumaq məqsədi ilə ikinci vətən kimi Türkiyəni seçmişdi. Ona görə bu əsər türk dilində bu qədər təsirli olmuşdu.

Əli bəy Hüseynzadənin fikir və ideya istiqaməti hər zaman öz üslubuna sadıq qaldığı üçün sovet dövründə heç cür “bəraət” almamış, bu mütəfəkkir insanın imzası “parçala, hökm sür” siyasətinin qorxulu kabusu kimi mürtəce düşüncəyə qarşı güclü silah sayılmışdır. Yetmiş illik bu nəhəng qurum ideoloqun açıq fikirlərini xalqların özgürlüyünün mənəvi dəstəyi hesab etdiyi üçün onun fəaliyyətini uzun illər diqqət mərkəzindən yayındırmış, amma bu məqsəd tam gerçəkləşmə imkanı əldə etməmişdir.

İllər keçəndən sonra Əli bəyin yazılı prinsipləri mükəmməl yolla milli ictimaiyyətə sızmış, bu əvəzsiz qaynaqdan güc alan həmfikirlərinin sonsuz fədakarlığı sayəsində, nəhayət ki, onun arzuları reallaşmışdır. Bu reallığın ən bariz nümunəsi artıq 30 illiyi ötən il tamamlanmış müstəqil Azərbaycan dövlətidir.

**Günəl ORUCOVA,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun dissertantı**